

مسئولیت مدنی تولید کنندگان کالا

داود بزرگمهر^۱

چکیده

مسئولیت مدنی تولید کنندگان کالا به عنوان شاخه ای از مسئولیت مدنی از حیث مبانی مراحل چند گانه ای را گذرانده که از مبانی مسئولیت قراردادی شروع و به مبانی مسئولیت محض منتهی گردیده است. مشکلات عمده ای که پیرامون هر کدام از مبانی مسئولیت قراردادی و مسئولیت غیر قراردادی مبتنی بر تقصیر وجود داشت و نیز ضرورت های اقتصادی سر انجام زمینه ساز اقدام خطیر اتحادیه اروپا در سال ۱۹۸۵ گردید که به موجب آن قواعد نمونه ای ارائه گردید که از حیث مبنا مبتنی بر مسئولیت محض بود و کشورهای عضو اتحادیه ملزم به رعایت آن مبنا در قوانین جدید خود شدند. خوشبختانه همین مبنا در لایحه حمایت از حقوق مصرف کنندگان مورد توجه قرار گرفته و امید می رود در ایران نیز قانون حمایت از حقوق مصرف کنندگان همگام با قوانین سایر کشورهای پیشرفته، بر مبانی مسئولیت محض تصویب و لازم الاجرا گردد.

تحول مهم دیگری که در عرصه مسئولیت مدنی تولید کنندگان کالا روی داده ، ارائه تعریف متفاوت از مفهوم عیب و کالای معیوب است. بر مبانی چنین تحولی در تشخیص عیب و کالای معیوب دیگر اهمیتی ندارد که طرفین در این رابطه چه خواسته اند و یا خریده اند عقلاً چه انتظاراتی داشته است بلکه همین قدر که کالایی فاقد « ایمنی » باشد که قانوناً می توان انتظار داشت آن کالا معیوب است.

کلمات کلیدی : تولید کننده ، عیب ، مسئولیت محض

۱- مقدمه

تولید گسترده انواع و اقسام کالاها و تسهیل حمل و نقل کالا و سرعت مبادلات کالا از نقطه ای به نقطه دیگر و متقابلاً افزایش مصرف و نیازمندی به کالاهای گوناگون، ایجاب می کند نظام حقوقی شایسته ای در جهت حمایت از حقوق مصرف کنندگان و جبران خسارات وارده بر ایشان ناشی از مصرف کالاهای معیوب ایجاد گردد. در گذشته ای نه چندان دور دعاوی مطروحه از جانب مصرف کننده زیان دیده بر مبنای مسئولیت قراردادی مورد رسیدگی قرار می گرفت. اما دیری نگذشت که نقاط ضعف چنین مبنای زمینه ساز گذر از مبنای مذکور و حرکت به سوی مبنای غیر قراردادی گردید.

غالباً کسانی که از مصرف کالا متضرر می گردند و هیچ رابطه قراردادی با تولید کننده ندارند و از طرفی میزان خسارات وارده نیز در اکثر موارد بیش از بهای قراردادی کالا است. بنابراین اعمال مبنای قراردادی به سود تولید کنندگان و به زیان مصرف کنندگان بود. در اولین مرحله از مراحل اعمال مبنایی غیر قراردادی، مسئولیت مبتنی بر تقصیر مطمح نظر قرار گرفت، اما مشکل عمده ای که متوجه این مبنا بود، دشواری اثبات تقصیر تولید کننده بود که در غالب دعاوی به دلیل دشواری اثبات تقصیر، مصرف کننده با شکست مواجه می گردید. مبنای مسئولیت محض به عنوان آخرین دستاورد بشری، توانست تا حدود زیادی مشکلات مذکور را مرتفع نماید به نحوی که گرایش به این مبنا در حقوق غالب کشورها به وضوح دیده می شود.

موضوع مهم دیگری که نیازمند توجه و رسیدگی خاص بود مسأله تفاوت و تمایز مفهوم عیب قراردادی با مفهوم آن در مسئولیت مدنی بود. نتیجه تلاش های انجام شده منجر به ارائه تعریف متفاوت از مفهوم عیب و کالای معیوب گردید به این صورت که یک محصول در مسئولیت ناشی از تولید زمانی معیوب است که فاقد «ایمنی» باشد که قانوناً می توان انتظار داشت! بنابراین در بررسی و ارزیابی ایمنی محصول، اهمیت آن دارد که طرفین در این رابطه چه خواسته اند و یا خریدار، عقلاً چه انتظاراتی داشته است، به عبارتی این یک مفهوم نوعی است که متکی بر انتظار مشروعی است که برای احتراز از رابطه قراردادی پیش بینی شده است.^۱

- ماده ۴-۱۳۸۶ قانون مدنی فرانسه^۱

این مقاله با هدف تحلیل مبانی، ارکان و آثار مسئولیت مدنی تولید کنندگان کالا به تحریر در آمده و سعی بر آن بوده که حتی المقدور حقوق کشورهای چون فرانسه، انگلیس، امریکا و ایران مورد بررسی قرار گیرد.

۲. مبانی حقوقی مسئولیت مدنی تولید کنندگان کالا

مسئولیت مدنی تولید کنندگان کالا به عنوان شاخه ای از مسئولیت مدنی، از حیث مبنایی سیر تکاملی را پیموده که از مسئولیت قراردادی شروع و به مسئولیت غیر قراردادی منتهی می گردد.

۲-۱) مسئولیت قراردادی

مسئولیت قراردادی اولین مرحله از مراحل چند گانه توسعه و تحوّل مبانی مسئولیت تولید کننده کالا می باشد. مطابق چنین مبنایی، مسئولیت مرسوم فروشنده کالا در قلمرو رابطه خصوصی و قراردادی او محدود می شود. چنانکه در نظام حقوقی ایران، خریدار کالای معیّب می تواند معامله را فسخ نموده و بهای داده شده را در برابر تسلیم مبیع، پس بگیرد یا اینکه اخذ ازش کند و از بهای قراردادی بکاهد.

در حقوق سنتی کشورهای دیگر هم مسئولیت فروشنده، ریشه قراردادی داشت و محدود به رابطه خریدار و فروشنده بوده یعنی تولید کننده تمام هزینه های تولید معیّب را نمی پرداخت و ضمان او هم محدود به جبران خسارات نخستین مصرف کننده که از عیب صدمه دیده بود می شد. طبعاً آخرین مصرف کننده از پوشش این ضمان قراردادی بیرون می ماند و این وضعیّت کاملاً به سود تولید کنندگان بود و دیری نپایید که نیاز به شکستن مبنای قراردادی و گذر از آن احساس شد.

در راستای تلاش ها و اقدامات انجام شده برای گذر از مبنای قراردادی، نظریه «تضمین/ایمنی مبیع» مطرح شده. بدین توضیح که حتی اگر عقدی بدون هیچ گونه شرطی واقع گردد، اطلاق عقد ضرورت سلامت مبیع را از عیوب نهفته اقتضاء می کند. انسان متعارف و معقول، مال خود را در برابر شیء سالم می پردازد. پس همواره تضمین ایمنی مبیع به صورت شرط تبانی بر عهده فروشنده است. در پذیرش اثر و اعتبار شروط تبانی در حقوق ما تردیدی وجود ندارد [۲، ۳]

تضمین ایمنی مبیع شرطی است ضمنی که در کشورهای کامن لا به « تضمین عرضه پذیر بودن کالا به بازار » مشهور است ، به موجب آن خریدار متضرر از کالای معیوب می تواند خسارت خویش را بدون اثبات تقصیر فروشنده از وی مطالبه کند. تنها اثبات این امر که کالا عرفاً سالم محسوب نبوده، به عهده خریدار است.

تعهد فروشنده به ایمنی کالا می تواند تعهد به نتیجه باشد یا تعهد به وسیله بدیهی است فایده چنین تفکیکی در مرحله اثباتی ظاهر می شود. اگر تعهد به ایمنی را تعهدی به نتیجه برای فروشنده بدانیم، کافی است خریدار، عدم حصول نتیجه (ایمنی نداشتن کالا) را اثبات نماید و لازم نیست که برای تقصیر متعهد نیز استدلال بیاورد.

فروشنده ای که متعهد به نتیجه است فقط در صورتی مجبور به جبران نمی شود که ثابت نماید عدم حصول نتیجه ، ناشی از علتی غیر قابل پیش بینی و غیر قابل احتراز بوده است که نمی توان به او مربوط نمود. اما چنانچه تعهد فروشنده را تعهد به وسیله بدانیم، صرف عدم حصول نتیجه برای محکوم کردن متعهد به جبران خسارت کافی نیست بلکه تقصیر متعهد در انجام ندادن تعهد، باید اثبات شود . [۴]

۲-۲) مسؤولیت غیر قراردادی

مسؤولیت غیر قراردادی مشتمل بر دو مرحله می باشد، مسؤولیت مبتنی بر تقصیر و مسؤولیت محض.

۲-۱-۲) مسؤولیت غیر قراردادی مبتنی بر تقصیر

مدت ها اصل عدم مسؤولیت سازندگان و فروشندگان کالا بر حقوق غرب حاکم بود و این نظریه که با اصل نسبی بودن قراردادها توجیه می شد، در واقع محصول تحولات انقلاب صنعتی و تئوری لزوم حمایت از تولید کنندگان بود. ظلم مشهودی که در اهمیت دادن به اصل نسبیت قراردادی وجود داشت و عمدتاً به عدم جبران خسارت اشخاص خارج از قرارداد منتهی می شد، حقوقدانان کامن لا را به تدریج بر آن داشت که با عدول از مقتضیات این اصل آن را از پای بست تهی نمایند. [۵]

¹ - implied warranty of merchantability

- ماده ۲۲۷ قانون مدنی ایران²

³ - privity

حقوقدانان کامن لا، پرونده مک فرسون و کمپانی بیوک را بزرگترین حمله به اصل نسبیت قراردادی دانسته اند. موضوع دعوا از این قرار است که کارخانه اتومبیل سازی بیوک، ماشین را می فروشد که خریدار نیز به خواهان انتقال می دهد. هنگام رانندگی یکی از چرخ های ماشین می شکند و در اثر واژگونی اتومبیل، خواهان صدمه می بیند. در بازرسی فنی معلوم می شود که چرخ معیّب از کالای نامرغوب تهیه شده است. جالب اینکه، چرخ ها بوسیله شرکت بیوک ساخته نشده بود و معلوم شد که او از دیگری خریده است و هیچ دلیلی در پرونده نشان نمی داد که از عیب چرخ ها آگاه بوده است و مدعی نیز به عنوان عمد طرح دعوا نکرده بود ولی چون این عیب با بازرسی معمولی سفارش دهنده قابل احراز بود و کارخانه بیوک می توانست با دقتی متعارف آن را دریابد، دعوا به عنوان بی احتیاطی طرح شده بود.

در این دعوا، دادگاه مرزهای خصوصی قرارداد را شکست و خوانده را بر مبنای تسبیب محکوم ساخت.

کار دوزو، قاضی معروف امریکایی اعلام کرد که خصوصی بودن رابطه قراردادی مانع از مسئولیت قهری فروشنده نسبت به تولید محصول معیّب و خطرناک در برابر او و دیگران نیست. [۶]

این قاعده را امروزه همه پذیرفته اند و مسئولیت محض را محدود به سلسله خریداران و مصرف کننده نمی کنند و به اشخاص ثالث که هیچ رابطه ای با تولید و مصرف کالا ندارند، سرایت می دهند.

اما در این مرحله از تحول نیز مشکلات خاصی بروز نمود.

اولاً: زبان دیده می بایستی بر مبنای قواعد عمومی مسئولیت تقصیر خوانده را اثبات نماید یعنی، رفتار نامعقولی را که سبب نزدیک یا متعارف خسارت شده به او نسبت دهد و انگهی، هر گونه رفتار نامتعارف زبان دیده ممکن است مسئولیت خوانده را از بین ببرد تا کاهش دهد.^۲

ثانیاً: از جهت قلمرو نظریه تقصیر نیز حمایت قانون شامل اشخاصی می شود که قابل پیش بینی باشند مانند رهگذری که از تصادم ماشین صدمه می بیند و در رانندگی قابل پیش بینی است.

¹ - tort

² - contributory negligence

حقوقدانان غربی برای رهایی بخشیدن متضرر از معضل اثبات تقصیر، چاره جویی هایی اندیشیده اند که یکی از آنها تضمین تولید کننده و فروشنده در برابر آخرین مصرف کننده است.

بر اساس چنین تمهیدی، قاضی می بایستی با استناد به لزوم تضمین ایمنی مبیع در قبال عموم مصرف کنندگان، تولید کننده و فروشنده را مسؤول نقض این تعهد ضمنی بشناسد و به این ترتیب متعهد له (زیان دیده) مجبور نباشد که برای نقض تعهد قراردادی متعهد، اقامه دلیل کند.

۲-۲-۲) مسؤولیت محض

مسؤولیت محض در متون حقوقی کشورهای کامن لا به معانی گوناگون به کار رفته است. به طور مشخص می توان سه گونه تعبیر از مسؤولیت محض ارائه داد. مسؤولیت محض گاه بر آن نوع مسؤولیت اطلاق شده است که با قرارداد تغییر ناپذیر نیست.

به عبارت دیگر مسؤولیتی که شرط عدم مسؤولیت در آن بی اعتبار است. گاهی مسؤولیت محض در معنای دیگر به کار رفته : تولید کننده مسؤول خساراتی است که ناشی از عیب کالا است هنگامی که این عیب، نتیجه طراحی غلط کالا یا نقص در مرحله تولید و یا سهل انگاری در دادن هشدار و آگاه سازی از چگونگی بهره برداری از کالا باشد. تقصیر زیان دیده در ایجاد حادثه باعث زوال این مسؤولیت محض می شود زیرا تولید کننده، بیمه کننده کالای خود نیست.

به علاوه وی تکلیفی ندارد که کالایی ضد حادثه بسازد. و آخرین معنا اینکه تولید کننده مسؤول حوادث ناشی از کالاست اگر چه همه احتیاطات لازم را به عمل آورده باشد و اگر چه زیان دیده در رعایت بعض اقدامات احتیاطی برای جلوگیری از خطر کالا قصور کرده باشد. به عبارت دیگر تولید کننده نمی تواند برای رهایی دادن خود به تقصیر زیان دیده تمسک جوید.

سلسله جنبان تئوری مسؤولیت محض، ایالات متحده امریکا است که اکنون پس از فراز و نشیب های بسیار در رویه قضایی خود، مسؤولیت محض تولید کنندگان و فروشندگان و سایر تهیه کنندگان کالا را پذیرفته است.

دادگاه های انگلیس در برابر مسئولیت محض مقاومت کرده اند و آن را به طور وسیع نپذیرفته اند. کمیسیون پیرسون^۱ در انگلیس اگر چه از پذیرش مسئولیت محض در حوادثی که بر طبق سنت کامن لا، وجود تقصیر در آنها ضرورت داشته (چون حوادث رانندگی و حوادث صنعتی) اما آن را در اعمالی که طبیعتی خطرناک دارند و انجام دادن آنها مستلزم دقت و مهارتی تام است و بی مبالاتی در آنها منجر به مرگ یا صدمات جانی می شود مثل تولید کننده ها، تصویب کرده است و قانون حمایت از مصرف کننده (مصوب ۱۹۸۷) مسئولیت محض را قانوناً بر عهده تولید کنندگان نهاده است.

در آلمان نیز قانون مربوط به مسئولیت ناشی از کالاهای معیوب، که از اول ژانویه ۱۹۹۰ به موقع اجرا در آمده مسئولیت محض را پذیرفته است. [۷]

در فرانسه، قانونگذاری خاصی در مورد مسئولیت ناشی از کالاها وجود ندارد و این موضوع تابع قواعد عمومی مسئولیت مدنی است. بنابراین متضرر موظف است تقصیر تولید کننده ای را که با وی رابطه قراردادی ندارد به اثبات رساند.

۳- ارکان و آثار مسئولیت مدنی تولید کنندگان کالا

۳-۱) ارکان

طبق اصول کلی مسئولیت مدنی، برای ایجاد مسئولیت تولید کننده احراز سه رکن اساسی ضرورت دارد که عبارتند از عیب، ضرر و رابطه سببیت.

۳-۱-۱) عیب

مشهور ترین تعریف ها در فقه که ریشه در اخبار دارد، بدین مضمون است که هر فزونی و کاستی از اصل خلقت عیب است [۸ ، ۹ ، ۱۰ ، ۱۱] این تعریف مناسب خرید و فروش حیوان و برده و به طور کلی هر موجودی است که « اصل خلقت » آن ضابطه معینی در طبیعت دارد. در فر آورده های گوناگون صنعتی به دشواری می توان از معیار « اصل خلقت » یا به گفته بعضی « مجرای طبیعی » استفاده کرد. برای مثال در معامله قطعه ای برلیان که عیب آن به بهای تراضی بستگی دارد، اصل خلقت چیست؟ این نقص را بعضی فقیهان هوشمند نیز متوجه شده و می گویند ، مقصود نمونه و نمادی است که در غالب موارد معیار داد و ستد بازرگانی قرار می گیرد . [۱۲ ، ۱۳]

¹ - Pearson

نکته فوق العاده مهمی که می بایستی به آن توجه شود اینکه بین مفهوم عیب در حقوق قراردادها با مفهوم آن در مسئولیت مدنی، تفاوت های اساسی وجود دارد. به این صورت که یک محصول در مسئولیت ناشی از تولید زمانی معیوب است که فاقد « ایمنی » باشد که قانوناً می توان انتظار داشت. بنابراین در بررسی و ارزیابی ایمنی محصول، اهمیتی ندارد که طرفین در این رابطه چه خواسته اند و یا خریدار، عقلاً چه انتظاراتی داشته است. بنابراین عیب در مسئولیت تولید کننده دارای یک مفهوم نوعی است و به همین جهت معیارهای دیگری نیز برای تشخیص مفهوم عیب به کار گرفته می شود که از جمله می توان به نوع استفاده ای اشاره کرد که عقلاً می توان در مورد یک کالا انتظار داشت، پس استفاده های غیر عقلایی را از این معیار خارج کرده اند.

از جمله دیگر ضابطه هایی که برای تشخیص مفهوم ایمنی محصول به کار می رود به نحوه ارائه و شکل آن محصول بر می گردد. به عنوان مثال اینکه آیا تولید کننده یا فروشنده هشدار ها و اطلاعات لازم را برای استفاده از محصول به آن الحاق کرده است یا نه ؟

آخرین ضابطه در تشخیص مفهوم ایمنی محصول، زمان عرضه آن است . به این معنا که انتظار مشروع بر مبنای کار کرد و پیشرفت علوم و فنون زمان عرضه، ارزیابی می شود. بنابراین نظریه اینکه معیار تمیز مفهوم عیب یک معیار نوعی است و نیز با عنایت به اینکه مسئولیت تولید کنندگان محصولات خطرناک، یک مسئولیت استثنایی و بدون تقصیر است ، فلذا قانونگذار در قلمرو اعمال این مسئولیت نظارت دارد و اشخاص نمی توانند با قرارداد در مورد آن تصمیم گیری کنند. به عنوان مثال اگر اتومبیلی برای استفاده در مسابقات اتومبیل رانی خریده شود و در سطح اتومبیل های متعارف قرار داشته باشد، ولی مجهز به سیستم ترمزهای ABS نباشد، هر چند که طرفین به موجب قرارداد چنین شرطی اضافی را پیش بینی کرده باشند اما این نوع از قلمرو قانون مسئولیت نوعی محصولات معیوب خارج است [۱۴].

۳-۱-۲) ضرر

ضرر، گزندی است که به منافع مالی یا غیر مالی زیان دیده رسیده است. خسارت های قابل جبران متفاوتند و جبران آنها شرایطی دارد و منظور از خسارت قابل جبران ، خسارت و زیانی است که زیان دیده می تواند با استناد به آن علیه مسبب زیان اقامه دعوا کند.

ضرر (خسارت) شرط ضروری ایجاد مسئولیت مدنی است و به عبارت روشن تر، اساس مسئولیت مدنی بر ضرر است و منظور از ضرر هم ضرر ناروا است، یعنی آنچه که عرف آن را ضرر می داند.

از نظر تاریخی، مسئولیت ناشی از تولید در برابر خسارت بدنی و به منظور حفظ سلامت و ایمنی انسان ها در جامعه صنعتی و خطرناک کنونی است و هنوز هم این قاعده به عنوان اصل رعایت می شود. با وجود این در نظام های پذیرنده این مسئولیت، خسارت ناشی از عیب در تولید محدود به خسارت بدنی نشده است و شایسته هم نیست در چنین دایره محدودی، محصور بماند.

در حقوق امریکا، موضوع مطالبه در بسیاری از دعاوی، خسارت وارده بر اموال مصرف کننده است. آنچه باید در خسارت مادی استثناء شود، خسارت اقتصادی یا عدم النفع^۱ است که مالی را به طور مستقیم از بین نمی برد.

در حقوق فرانسه (بند ۴ ماده ۱۳۸۶ قانون مدنی) مورد مطالبه در خسارت ناشی از عیب تولید، شامل خسارت وارد به کالای خریداری شده نمی گردد و این خسارت تابع قواعد مربوط به عیب مخفی در مبیع و محدود به رابطه قراردادی است. بر عکس مفاد بند ۴ شامل هر گونه خسارتی است که به بدن یا سایر اموال او وارد می شود و از این حیث محدودیتی ندارد، خواه خسارت مادی باشد یا معنوی و تنها فرانشیز معینی برای خسارت پیش بینی شده است.

نکته مهم دیگری که باید ذکر شود اینکه ضرر چه مادی باشد، چه معنوی در هر دو صورت قابل مطالبه است. ماده ۱ و ۲ قانون مسئولیت مدنی ایران مصوب ۷/ ۲/ ۱۳۳۹ به صراحت هر دو قسم خسارات مادی و معنوی را قابل مطالبه می داند.

برای اینکه خسارتی قابل مطالبه باشد باید واجد چند شرط باشد:

الف (خسارت باید مستقیم باشد یعنی میان ضرر و عمل عامل، اقدام و عمل دیگری رخ نداده باشد تا رابطه سببیت را از بین برده باشد.

ب (ضرر باید به طور مسلم رخ داده باشد و احتمال وقوع ضرر کافی نیست.

ج (ضرر وارده قبلاً جبران نشده باشد زیرا هیچ خسارتی را نمی توان دوباره در خواست نمود.

¹ - intangible economic harm

قانون مدنی پس از بیان مسئولیت تضامنی غاصبین در ماده ۳۱۹ مقرر می دارد: « اگر مالکی تمام یا قسمتی از مال مغضوب را از یکی از غاصبین بگیرد حق رجوع به قدر مأخوذ به غاصبین دیگر را ندارد. » [۱۵]

د (ضرر باید پیش بینی پذیر باشد و ضرری که پیش بینی نمی شده است قابل تدارک نیست.

هنگامی که تولید کننده ثابت نماید وضعیت علم و تکنولوژی در زمان تولید کالا در حدی نبوده است. که وی بتواند عیب آن کالا را کشف نماید نمی توان از این بابت ضرری را از تولید کننده مطالبه نمود. همچنان که در فقه نیز طبیب در حد تجربه ها و معلومات رایج در عصر خودش بایستی به درمان بیماران اقدام نماید و بیش از آن مسئولیتی متوجه او نیست [۱۶].

عده ای از حقوقدانان کامن لا معتقدند اگر دفاع « وضعیت علم و تکنولوژی » از تولید کننده پذیرفته شود مسئولیت محض عملاً بی اثر می شود زیرا که مسئولیت محض را ناظر به خود کالا می دانند نه نحوه عملکرد تولید کننده، به عبارتی کالا نباید نا سالم باشد و در هر حال تولید کننده مسؤول است [۱۷].

البته چنین استدلالی ممکن است مورد قبول عرف نباشد. زیرا به نظر می رسد چنین ضرری از دید عرف پیش بینی ناپذیر باشد و ضرر تلقی نگردد و یا اگر عرف این مورد را ضرر بداند، قابل انتساب به فعل تولید کننده نباشد. در موارد دیگر نیز مسأله پیش بینی پذیر بودن ضرر مطرح می شود. چنانچه تولید کننده بایستی پیش بینی نماید چه کسانی استفاده کنندگان کالا خواهند بود. کودکان، بزرگسالان، یا افراد دارای مهارت خاص. بنابراین در صورتیکه تولید کننده احتمال استفاده وی را نمی داده است و استفاده مصرف کننده غیر محتمل باعث ضرر و زیان وی گردد. نمی توان تولید کننده را مسؤول دانست، مثل اینکه کودکی یک دستگاه پیچیده و خطرناک صنعتی همانند دستگاه پرس را به کار اندازد و مصدوم شود [۱۸].

حساسیت های نادر و غیر معقول نیز اصولاً پیش بینی پذیر نیستند. لذا تولید کننده را نمی توان در مقابل کسی که از کالایی به حساسیتی نادر و غیر خطرناک مبتلا شده، مسؤول شناخت [۲۹].

رابطه سببیت در حقوق، معنایی کاملاً عرفی دارد نه فلسفی، و به عبارتی نوعی ظهور است. بدین معنی که هر گاه عرف میان دو چیز رابطه برقرار کند و رخدادی را نتیجه حادثه ای دیگر بداند، اصل و ظاهر بر آن است که میان آن دو رابطه ای سببی موجود است و وجود چنین رابطه ای است که امکان مطالبه ی خسارت ایجاد شده از عاملی که خسارت در نتیجه ی تقصیر او به بار آمده را فراهم می سازد. اثبات رابطه سببیت با خواهان (زیان دیده) است اما نوعاً دادرس، این رابطه سببیت را از همان ظهور عرفی در می یابد.

اگر چند سبب در ایجاد حادثه دخالت داشته باشند، به حکم قاعده لا ضرر و « الا قرب یمنع الابعد » باید سبب نزدیک را مسؤول دانست. مثلاً ممکن است عیب کالا را خود متضرر کشف کرده باشد اما اقدامات لازم را برای جلوگیری از ورود ضرر به خود انجام نداده باشد.

معمولاً در کالاهای صنعتی، چند تولید کننده، هر کدام در مرحله ای از تولید نقش جداگانه ایفاء می کنند تا نهایتاً کالا به شکل آماده شده در اختیار مصرف کننده قرار گیرد، در این زنجیره ممکن است در یکی از مراحل قصوری صورت گیرد و در قسمتی از محصول، عیبی مستقر شود

که بعداً حادثه ای را برای استفاده کننده ایجاد کند و از طرفی نتوان مشخص نمود که فعل کدام یک از تولید کنندگان، علت عیب در کالا بوده است. تئوری جدیدی که اخیراً در امریکا به نام « مسؤولیت واحد های صنعتی و تولیدی »^۱ یا « مسؤولیت تقسیمی بازار »^۲ مطرح شده، زیان دیده را از وظیفه مشخص کردن سبب حقیقی حادثه معاف کرده است و همه تولید کنندگان را تضامناً در برابر زیان دیده، مسؤول تلقی می نماید. به عبارت دیگر، در این تئوری ضرورت ندارد که خواهان، رابطه سببیت را به اثبات برساند، بلکه این خواندگان هستند که باید با آوردن دلیل و شاهد، عدم دخالت خود را در وقوع ضرر ثابت کنند.

¹ - causa proxima non remote specatur

² - proximate causa

³ - enter peise Liability

⁴ - market Share Liability

در ایالات متحده، در پرونده ای^۱ سوزن جراحی در ستون فقرات بیمار می شکند و در همانجا ماندگار می شود. دادگاه هم جراح را که سوزن را به کار برده و هم بیمارستان را که از سوزن مستعمل استفاده کرده بود و هم تولید کننده را در مرحله اول مسؤول دانست و ایشان را مکلف به اثبات بی تقصیری خود نمود. [۲۰].

۲-۳) آثار

۳-۲-۱) شرط عدم مسؤولیت

تجارت تاریخی جوامع به خوبی نشان داد که آزادی قراردادی اگر بی حد و حصر باشد، دشواری های بزرگی را بر سر راه اجرای عدالت، در رابطه غول های صنعتی و مصرف کننده عادی ایجاد می کند.

آزادی قراردادی به طرف توان امکان تحمیل شرایط دلخواه را می دهد و همه تمهیدهای حقوقی و مصلحتی را خنثی می سازد. به همین جهت در قوانین حمایتی از نفوذ این گونه شروط به دلیل برخورد با نظم عمومی و اخلاق حسنه جلوگیری می شود. نفوذ یا عدم نفوذ شروط عدم مسؤولیت یا تحدید آن به امری یا تکمیلی بودن قوانین و قواعد مرتبط با مسؤولیت تولید کننده بر می گردد.

مطالعه سیر قوانین و مقررات مسؤولیت مدنی ناشی از کالا معیب، مخصوصاً در حقوق غرب، حرکتی را از تکمیلی بودن مقررات به سوی امری شدن آنها نشان می دهد. دلیل چنین گرایشی عمدتاً به این بر می گردد که اگر دولت مداخله ای نداشته باشد و سر نوشت مصرف کنندگان به دست قراردادهای خصوصی سپرده شود، بدهتاً در مقابله نابرابر تولید کنندگان و مصرف کنندگان، همیشه مصرف کننده مجبور خواهد بود که شرایط نا عادلانه قراردادهای فیما بین را تحمل کند و از طرفی تولید کنندگان نیز با قدرتی که دارند، روز به روز ضمن توسعه دامنه شروط تکمیلی، نسبت به رعایت استاندارد ها و موازین و ضوابط کمی و کیفی مربوط به امر تولید کالا، سهل انگار تر خواهند گشت.

۱-۳-۲) معایب و فواید شرط عدم مسؤولیت

شرط عدم مسؤولیت دارای معایب و فوایدی است. معایب شرط مذکور که بیشتر مورد توجه طرفداران قانونی کردن قواعد مسؤولیت قرار گرفته از این قرار است:

¹ - Anderson V. somberg - 1975

الف) تولید کنندگان کالا نسبت به مصرف کنندگان از قدرت و نفوذ بیشتری برخوردارند لذا به راحتی می توانند با تحمیل قراردادهای الحاقی و شرط عدم مسئولیت، مصرف کننده ضعیف را خلع سلاح نمود، و خود یکه تاز میدان شوند، خصوصاً اگر کالا یا خدمتی در انحصار شخص یا اشخاص معدودی باشد.

ب) رهایی از مسئولیت قانونی و رفع نگرانی های تولید کنندگان از زیان های ناشی از عیوب کالای خویش باعث بی مبالائی ایشان نسبت به ایمن سازی و کیفیت کالا شده، در نتیجه از نظر اقتصادی تأثیر نامطلوبی بر جامعه خواهد گذاشت.

اما فواید این شرط که بیشتر مورد توجه طرفداران نظام اقتصادی مسئولیت، که عمدتاً دارای گرایش اقتصادی هستند قرار گرفته، به شرح ذیل است:

الف) تولید کنندگان و بازرگانان معمولاً خود را در قبال زیان های ناشی از کالا، بیمه مسئولیت می کنند و هزینه های مربوطه را با افزایش قیمت کالا های خود جبران می کنند که باعث افزایش قیمت ها می شود. اما با پذیرش شرط عدم مسئولیت، موضوع بیمه مسئولیت منتفی و در نتیجه با حذف هزینه های مربوط، قیمت کالا کاهش می یابد.

ب) بهترین راه برای تنظیم و تعادل بازار نظام عرضه و تقاضا است. لذا باید برای قراردادهای خصوصی احترام قائل شد. و هیچ گونه دخالتی در سیستم مزبور ننمود. گذشته از اینها مصرف کنندگان با تشکیل اتحادیه ها، انجمن ها و تعاونی ها ضعف خود را در مقابل عرضه کنندگان جبران می نمایند.

ج) شرط عدم مسئولیت، سرمایه گذاری و تولید را تشویق نموده و باعث می شود اشخاص بیشتری وارد بازار تولید شده و با خیالی آسوده، تولیدات خود را عرضه کنند.

۳-۲-۱) اثر شرط عدم مسئولیت

شرط عدم مسئولیت، اصولاً با عقل و نظم عمومی هیچ منافاتی ندارد. ماده ۱۰ قانون مدنی ایران نیز اصل حاکمیت اراده و آزادی قراردادی را به صراحت مورد پذیرش قرار داده است. اما در دو مورد باید چنین شرطی را نا مشروع و بی اثر پنداشت؛ در موردی که موضوع آن عدم مسئولیت درباره زیان های وارد به شخص است و نیز در موردی که شخص، به عمد باعث ورود خسارت می شود یا اینکه آگاهانه به اعمالی دست می زند که از نظر عرف، در حکم عمد است.

در کامن لا شرط عدم مسؤولیت در قراردادهای خرید برای استفاده شخصی^۱ باطل شناخته شده است. و فروشنده نمی تواند به چنین شرطی استناد جوید. همچنین گنجانیدن شرط مسؤولیت در ضمن شرایط عمومی قرارداد (در قراردادهای الحاقی) از سوی فروشنده فاقد اعتبار است [۲۱]

نکته دیگر اینکه ذکر قید « فروش با وضعیت موجود » تنها اثر آن این است که خیار عیب از طرف مقابل از سلب میکند، اما مسؤولیت مدنی وی همچنان باقی است [۲۲].

مثلاً اگر کسی خانه خود را با ذکر قید « با وضع موجود » به دیگری بفروشد و به اصطلاح فقها از عیوب آن تبرّی جوید و سپس به علت شکسته بودن ستون ها بر سر خریدار خراب شود ، فروشنده نمی تواند به استناد قید مزبور، خود را از مسؤولیت برهاند بلکه مکلف است خسارات وارده را جبران نماید .

در پایان این نکته را نیز یادآور می شویم که سازنده کالا نمی تواند ضمن قرارداد با خریدار، مسؤولیت خود را در قبال اشخاص ثالث نفی نماید ، زیرا مسؤولیت وی در قبال اشخاص ثالث ناشی از ضمان قهری است نه مسؤولیت قراردادی .

۳-۲-۲) دفاع از دعوا

بدون شک، همیشه دعوای خسارت دیده علیه تولید کننده با موفقیت همراه نیست و دلیل آن نیز این است که همیشه و در همه موارد، تقصیر تولید کننده سبب نزدیک خسارت وارده به مصرف کننده نیست بلکه در بسیاری از موارد عمل غلط زیان دیده، خود سبب نزدیک تلقی شده و رابطه سببیت را میان فعل تولید کننده یا فروشنده و ضرر قطع می کند و یا اینکه حداقل موجب تقسیم مسؤولیت میان زیان دیده و تولید کننده می شود. بی احتیاطی زیان دیده به طرق مختلف، رخ می دهد . ممکن است وی از خطر کالا آگاه باشد اما اقداماتی را برای جلوگیری از آن به عمل نیاورد و یا پس از بروز خطر، برای محدود کردن دامنه آن تلاش نکند و یا اینکه از کالا برای هدفی استفاده کند که معمولاً برای آن هدف به کار نمی رود . ممکن است به راهنمایی ها و هشدار ها توجه مبذول نگردد و یا در انجام یافتن تعمیرات، بی احتیاطی شده باشد. مسأله ای که وجود دارد اینکه آیا در دعوای مسؤولیت محض نیز، این دفاع یعنی استناد. خوانده به تقصیر زیان

¹ - consumer sale

- به چنین بیعی در کامن لو^۲ Selling as is گفته می شود .

دیده پذیرفته می شود یا خیر؟ پاسخ به نحوه و نوع تقصیر بر می گردد. به عبارتی اگر تقصیر و بی احتیاطی زیان دیده از سر علم و عمد نباشد، این بی احتیاطی چیزی از مسئولیت محض تولید کننده یا فروشنده نمی کاهد. اما اگر تقصیر خواهان زیان دیده قبول مخاطره^۱ یا همان اقدام در فقه باشد، این اقدام زیان دیده باعث زوال مسئولیت تولید کننده و یا تقسیم مسئولیت میان وی و زیان دیده می شود.

صرف نظر از نوع و نحوه تقصیر زیان دیده، چگونگی قانونی که مسئولیت را مقرر داشته نیز مهم است. به عنوان نمونه، در عضو هیچ عذری مسئولیت غاصب را از بین نمی برد و از میزان آن نمی کاهد^۲. در حقوق امریکا نسبت به اثر تقصیر زیان دیده به اتفاق نرسیده اند. نظر شایع آن است که در مسئولیت محص، قواعد عمومی اشتراک در خطا و تقسیم مسئولیت اجرا نمی شود و تقصیر زیان دیده از مسئولیت عامل نمی کاهد. زیرا با توجه به جنبه حمایتی مبنای مسئولیت محض از مصرف کننده و ایجاد خطر نامتعارف توسط تولید کننده و با عنایت به مصالح اجتماعی، پذیرش چنین دفاعی چندان به نفع جامعه نخواهد بود.

قانون حمایت از مصرف کننده ۱۹۸۷ انگلیس در ماده ۴ تحت عنوان «دفاعیات مواردی را که تولید کننده یا وارد کننده معاف از مسئولیت است بدین شرح بیان نموده:

الف) کالای مورد نظر و منتسب را خواننده عرضه نکرده است (کالا دزدیده شده یا تقلب کالای تولید کننده است.

ب) وضعیت دانش علمی و فنی در زمانی که محصول ارائه شده در حدی نبوده است که از تولید کننده محصولاتی با کیفیت و توصیف کالای مورد انتظار، رفع عیب آن وجود داشته باشد اگر چه عیب در کالا وجود داشته و کالا نیز تحت کنترل وی بوده است. دفاع ناشی از خطراتی که پیشرفت های علمی^۳ و توسعه بعدی سبب پیدایش راه حل هایی برای آن ها شده است.

ج) عیبی که به واسطه اطاعت و پیروی از قانون حاصل شده باشد.

^۱ - assumption of risk / Volenti non fit injuria

- مواد ۳۱۶ و ۳۱۷ قانون مدنی^۲

^۳ - defence

^۴ - development risks deface

د) در زمانی که تولید کننده، کالا را عرضه کرده است عیبی در آن وجود نداشته است. چنانچه کالایی را خرده فروش با بی احتیاطی و عدم دقت حمل و جابجا نموده یا به نوعی دستکاری نموده باشد.

ه) کالا در جریان تجارت عرضه نشده باشد برای مثال فروش اسباب بازی های خانگی در بازارهای اتفاقی که به دیگران هدیه شده باشد یا بیع کالاهای دست دوم توسط اشخاص خصوصی

همچنین میزان مسؤولیت خوانده (تولید کننده یا فروشنده کالا) ممکن است متأثر از مسامحه خواهان باشد که با سهل انگاری اش به ورود زیان به خویش کمک نموده باشد [۲۳]

۴- نتیجه گیری

مناسب ترین مبنای حقوقی برای مسؤولیت تولید کننده کالا، مبنای مسؤولیت محض می باشد. اشکالات وارده بر دو مبنای مسؤولیت قراردادی و غیر قراردادی مبتنی بر تقصیر، با گزینش مبنای مسؤولیت محض تا حدود زیادی مرتفع گردید.

عیب در مسؤولیت مدنی تولید کننده مفهومی کاملاً متفاوت از مفهوم آن در حقوق قراردادهای می یابد، بدین توضیح که در این شاخه از مسؤولیت مدنی، یک محصول زمانی معیوب است که فاقد « ایمنی » باشد که قانوناً می توان انتظار داشت.

از بررسی مجموع مطالب، پیشنهاداتی نیز به ذهن نگارنده رسیده که به شرح ذیل می باشد:

الف) با توجه به تحلیلی که از مفهوم عیب به عمل آمده پیشنهاد می شود که در قانون حمایت از مصرف کننده مفهوم عیب به طور دقیق مشخص گردد به گونه ای که از مفهوم عیب قراردادی تمیز داده شود ضمناً برای تشخیص آن از معیار های نوعی و نه شخصی استفاده شود.

ب) بیمه اجباری مسؤولیت تولید کنندگان در حقوق ایران نیز پیش بینی گردد.

ج) دفاع های مربوط به مسؤولیت تولید کنندگان کالا به طور دقیق مشخص شود و بویژه دفاع مربوط به خطر پیشرفت که در تمام کشورهای عضو اتحادیه اروپا و حتی دستور العمل ۱۹۸۵ اتحادیه اروپا مورد پذیرش قرار گرفته، در قانون مربوط به حمایت از مصرف کنندگان پیش بینی شود و مهلتی نیز برای تعهد تعقیب مشخص شود که در

ضمن آن مدت هر گاه تولید کننده از عیب و ضرر محصولش آگاه شد، اولاً در این زمینه با دولت همکاری کند. ثانیاً به مصرف کنندگان هشدارها و اطلاعات لازمه را بدهد. ثانیاً، در صورتیکه خطر غیر قابل جبران و شدید باشد محصول خود را از بازار جمع کند (مهلت پیشنهادی نگارنده ده سال است)

د) ارائه کنندگان خدمات، از شمول مسئولیت محض ناشی از تولید مستثنی شود. کما اینکه در غالب کشورهای عضو اتحادیه اروپا، نیز مسئولیت محض ناشی از تولید تنها در مورد عرضه محصولات به کار می رود نه خدمات. زیرا اعمال مسئولیت محض در مورد خدمات باعث تداخل با قاعده کلی مسئولیت مبتنی بر تقصیر می گردد.

۵- منابع و مآخذ

- ۱- بزرگمهر ، داود ، مسئولیت مدنی تولید کنندگان کالا ، پایان نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی دکتر جلیل قنوازی ، دانشگاه تهران ، پردیس قم
- ۲- جعفری تبار ، حسن ، مسئولیت مدنی سازندگان و فروشندگان کالا ، چاپ اول ، نشر دادگستر ، ۱۳۷۵
- ۳- کاتوزیان ، ناصر ، الزام های خارج از قرارداد (ضمان قهری) ، انتشارات دانشگاه تهران ، چاپ سوم ، ۱۳۸۲ ، جلد ۱
- ۴- کاتوزیان ، ناصر ، قواعد عمومی قرارداد ها ، انتشارات به نشر ، تهران ، ۱۳۶۸ ، جلد ۴ ، شماره ۷۰۸
- ۵- کاتوزیان ، ناصر ، مسئولیت ناشی از عیب تولید ، چاپ اول دانشگاه تهران ، ۱۳۸۱ ، شماره ۹
- ۶- مرید نژاد ، عباس ، پایان نامه کارشناسی ارشد ، بررسی حقوق مصرف کنندگان در لایحه حمایت از حقوق مصرف کنندگان و مقایسه آن با قانون حمایت از مصرف کنندگان ۱۹۸۷ انگلستان ، به راهنمایی دکتر عبد الحسین شیروی ، دانشگاه تهران ، پردیس قم ، ۱۳۸۲
- ۷- التستری ، محمد تقی ، النجعه فی شرح المعه ، مکتبه الصدوق ، طهران ، ۱۳۶۴
- ۸- الجبعی العاملی ، زین الدین بن علی (شهید ثانی) ، مسالک الفهام فی شرح شرایع السلام ، مکتبه بصیرتی ، قم ، ایران ، بی تا ، جلد یک
- ۹- حلی ، ابوالقاسم نجم الدین جعفر بن الحسن (محقق حلی) ، شرایع السلام فی مسائل الحلال و الحرام ، چهار جلدی ، چاپ اول ، ۱۳۸۹ . ق
- ۱۰- حلی ، حسن بن یوسف الحلی (علامه حلی) ، جزء دوم ، مؤسسه النشر الاسلامی ، ۱۴۱۸ ه. ق
- ۱۱- خوانساری ، موسی ، منیه الطلاب ، تقریرات درس میرزا حسن نائینی ، چاپ سنگی در دو مجلد ، جلد ۱
- ۱۲- الصادقی الطهرانی ، محمد ، تبصره الفقها علی تبصره المتعلمین ، چاپ اول ، انتشارات فرهنگ اسلامی ، ۱۴۱۲
- ۱۳- الکرکی ، علی بن الحسین (محقق کرکی) ، جامع المقاصد فی شرح القواعد ، بیروت ، مؤسسه آل بیت ، جلد ۶

۱۴- الموسوی البجنوردی ، السید میرزا حسن ، القواعد الفقهیه ، جلد ۲ ، دارالکتاب العلمیه اسماعیلیان نجفی ، قم ، ایران ، بی تا

۱۵- نجفی ، محمد حسن جواهر الکلام ، چاپ ششم ، چاپخانه اسلامیه ، ۱۴۰۴ هـ . ق ، جلد ۴۳

16- ALAAAK (HENRY CAMPBELL), BLACK'S LAW DICTIONARY.

17- CLARK (ALISTAIR), PRODUCT LIABILITY, SWEET & MAXWELL, LONDON, 1989.

18- EHLERS (P.NIKOLAI): PRODUCTS LIABILITY GERMANY TODAY AND TOMORROW.

19- GINOW (ARNOLD) AND GORDON (GEORGE): PRODUCT LIABILITY, CORPUS JURIS SECUNDUM, VOL.72, WEST PUBLISHING CO 1975, N 16.

20- STOPPA (ALESSANDRO): THE CONCEPT OF DEFECTIVENESS IN THE CONSUMER PROTECTION 1987: A CRITICAL ANALYSIS, LEGAL STUDIES, VOL .12 JULY 1992 N.2

21- MILLER AND LOVETT: PRODUCT LIABILITY, PAGE 25 & 185

22- PAINSE (ARTHUR), PRODUCT LIABILITY IN EUROPE.

23- WINFIELD AND JOLOWICZ, TORT.